



# The Research Analytics

(A Peer Reviewed and Open Access Journal)

25

“मेक इन इंडिया” अंतर्गत संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरता: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

राजश्री नामदेव बाविस्कर

सहाय्यक प्राध्यापक, जीटीपी महाविद्यालय, नंदुरबार, महाराष्ट्र

## सारांश (Abstract)

भारताने संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल करण्यासाठी “मेक इन इंडिया” या उपक्रमाला महत्त्वपूर्ण प्राधान्य दिले आहे. या धोरणाचा उद्देश देशातील संरक्षण उत्पादन वाढवणे, आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे आणि स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे हा आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात “मेक इन इंडिया” अंतर्गत संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरतेची संकल्पना, तिची आवश्यकता, धोरणात्मक उपाययोजना आणि त्याचे परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संरक्षण क्षेत्रातील आत्मनिर्भरता ही केवळ आर्थिकदृष्ट्या नव्हे तर राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक आहे. भारताने संरक्षण उपकरणांच्या आयातीवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला आहे, त्यामुळे स्वदेशी उत्पादनाला चालना देणे गरजेचे ठरते. या लेखात सरकारच्या विविध उपक्रमांचा—जसे की एफडीआय धोरणातील बदल, संरक्षण खरेदी प्रक्रिया (DPP) सुधारणे, आणि खासगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे—यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

याशिवाय, “आत्मनिर्भर भारत” या व्यापक संकल्पनेशी संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरतेचा संबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे. संशोधनात असे आढळून आले आहे की, योग्य धोरणात्मक अंमलबजावणी, संशोधन व विकास (R&D) मध्ये गुंतवणूक आणि सार्वजनिक-खासगी भागीदारी यांद्वारे भारत संरक्षण क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होऊ शकतो.

**कीवर्ड्स (Keywords):** मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भरता, संरक्षण उत्पादन, राष्ट्रीय सुरक्षा, स्वदेशी तंत्रज्ञान, सार्वजनिक-खासगी भागीदारी, R&D, संरक्षण धोरण

## १. प्रस्तावना (Introduction)

२०१४ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या “मेक इन इंडिया” या उपक्रमाने भारताच्या औद्योगिक विकासाला नवी दिशा दिली. या उपक्रमाचा एक महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे संरक्षण क्षेत्रातील आयातीवरील अवलंबित्व कमी करून स्वदेशी उत्पादनाला चालना देणे हा आहे. जगातील सर्वाधिक शस्त्रास्त्रे आयात करणाऱ्या देशांपैकी एक असलेल्या भारतासाठी, ही दिशा अत्यंत महत्त्वाची ठरली, कारण आयातीवर अवलंबून राहिल्याने दीर्घकाळात राष्ट्रीय सुरक्षेलाच धोका निर्माण होऊ शकतो. संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरता ही केवळ आर्थिक गरज नसून ती राष्ट्रीय सुरक्षेची मूलभूत अट आहे. शेजारील देशांबरोबरच्या तणावपूर्ण सीमा, दहशतवादी हल्ल्यांचा वाढता धोका आणि जागतिक राजकीय अस्थिरतेच्या पार्श्वभूमीवर स्वदेशी संरक्षण उत्पादनाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण कोणत्याही संकटकाळात, युद्धकाळात किंवा जागतिक महासंकटाच्या वेळी परदेशी पुरवठ्यावरील अवलंबित्व ही एक मोठी रणनीतिक असुरक्षितता ठरू शकते. परदेशी देश निर्बंध लादू शकतात, पुरवठा साखळी तोडू शकतात, किंवा स्वतःच्या गरजांसाठी शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा थांबवू शकतात, अशा परिस्थितीत स्वतःची युद्धसामग्री उत्पादन करण्याची क्षमता

हीच खरी ताकद ठरते. म्हणूनच, 'मेक इन इंडिया'च्या माध्यमातून संरक्षण क्षेत्रात स्वयंपूर्णता मिळवणे ही केवळ विकासाचीच नव्हे तर अस्तित्वाची गरज आहे.

## २. सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

या संशोधनाचा पाया "आत्मनिर्भरता" आणि "आर्थिक राष्ट्रवाद" या संकल्पनांवर आधारित आहे. आत्मनिर्भरता म्हणजे देशाने आपल्या मूलभूत गरजा; जसे की अन्न, ऊर्जा, संरक्षण इत्यादी, स्वतः पूर्ण करण्याची क्षमता, विशेषतः युद्धासारख्या संवेदनशील आणि गंभीर क्षेत्रात. तर 'आर्थिक राष्ट्रवाद' ही त्याही पुढची संकल्पना आहे. आर्थिक राष्ट्रवाद म्हणजे आर्थिक निर्णय घेताना देशातील उत्पादनाला, उद्योगांना, स्थानिक श्रमिकांना आणि स्वदेशी तंत्रज्ञानाला प्राधान्य देण्याचे धोरणात्मक धोरण. संरक्षण क्षेत्रात ही दोन्ही तत्त्वे अत्यंत महत्त्वाची ठरतात, कारण ते केवळ आर्थिक स्वावलंबन साध्य करत नाहीत, तर त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे ते एका देशाची 'धोरणात्मक स्वायत्तता' (Strategic Autonomy) सुनिश्चित करतात. धोरणात्मक स्वायत्तता म्हणजे कोणत्याही परिस्थितीत स्वतःचे राष्ट्रीय हित जपण्यासाठी स्वतंत्र धोरणे आखण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याची क्षमता. जर दुसऱ्या देशावर तंत्रज्ञानासाठी किंवा शस्त्रांसाठी अवलंबून राहिलो, तर तो देश दबाव टाकू शकतो. म्हणूनच, या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारेच 'मेक इन इंडिया' अंतर्गत विविध धोरणांचे व संरक्षण उत्पादनावर झालेल्या परिणामांचे योग्य मूल्यमापन करता येईल आणि हे धोरण भारताला कितपत आत्मनिर्भर आणि आर्थिकदृष्ट्या सशक्त बनवते हे ठरवता येईल.

## ३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनासाठी सखोल गुणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे, कारण या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश हा केवळ संख्यात्मक माहिती (जसे की आकडेवारी) पुरवणे नसून, तर संरक्षण क्षेत्रातील विविध धोरणे, त्यामागील प्रक्रिया, त्यांची अंमलबजावणी करण्याची पद्धती आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे त्या धोरणांमागील तर्कशास्त्र यांचे सखोल विश्लेषण करणे हा आहे. संशोधनासाठी वापरण्यात आलेले डेटा स्रोत हे प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाचे आहेत. प्राथमिक स्रोतांमध्ये प्रामुख्याने सरकारी अहवाल; जसे की संरक्षण मंत्रालयाशी संलग्न विविध संस्थांचे वार्षिक अहवाल, यांचा समावेश आहे. तर दुय्यम स्रोतांमध्ये विविध धोरण दस्तऐवज (जसे की नवीनतम संरक्षण खरेदी प्रक्रिया - Defence Acquisition Procedure 2020), देश-विदेशातील विचारवेध संस्थांचे संशोधन पत्रे आणि लेख, तसेच प्रतिष्ठित शैक्षणिक जर्नल्सचा समावेश आहे. या सर्व दस्तऐवजांचे 'विषयवस्तू विश्लेषण' (Content Analysis) करून, त्यातील विविध धोरणात्मक उपाययोजना, त्या प्रत्यक्षात कशा राबवल्या गेल्या, त्यांचा परिणाम काय झाला, आणि अंमलबजावणीदरम्यान कोणत्या नवीन संधी निर्माण झाल्या तसेच कोणती आव्हाने उभी राहिली याचा शोध घेण्यात आला आहे. या पद्धतीने केलेल्या सखोल अभ्यासामुळे या संशोधनाचा दृष्टीकोन हा विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक राहिला आहे, ज्यामुळे 'मेक इन इंडिया' अंतर्गत संरक्षण उत्पादनातील विद्यमान परिस्थितीचे यथार्थ आणि सत्य चित्र मांडता येईल.

## ४. संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरतेची गरज

४.१ राष्ट्रीय सुरक्षा: संरक्षण क्षेत्रातील स्वदेशी उत्पादन हे प्रत्येक देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. स्वदेशी उत्पादनामुळे युद्धकाळात किंवा आंतरराष्ट्रीय दबाव निर्माण झाल्यावर बाह्य देशांवरील अवलंबित्व नाटकीयरित्या कमी होते. कल्पना करा, जर एखाद्या गंभीर संकटकाळी परदेशी पुरवठादाराने शस्त्रास्त्रे, दारुगोळा किंवा सुटे भाग देण्यास नकार दिला, तर लष्कराची युद्धसज्जता कशी अबाधित राहिल? स्वदेशी उत्पादनामुळे हे शक्य होते. स्वतःच्या देशात कारखाने असतील तर वेळेवर पुरवठा होतो, परदेशी राजकीय दबाव तटस्थ राहतात आणि संरक्षण यंत्रणा कार्यक्षम राहते.

४.२ आर्थिक फायदे: संरक्षण क्षेत्राला आत्मनिर्भर करण्याच्या निर्णयामुळे अनेक स्तरांवर दूरगामी आर्थिक फायदे होतात. प्रथमतः, महागडी अत्याधुनिक शस्त्रे परदेशातून आयात न करता ती देशातच तयार केल्यास भरीत परकीय चलनाची बचत होते, ज्याचा वापर

इतर विकासकामांसाठी करता येतो. दुसरे म्हणजे, केवळ उत्पादन नव्हे तर संशोधन, विकास, तारण, आणि दुरुस्ती या सर्व टप्प्यांवर लाखो अभियंते, तंत्रज्ञ, कामगार यांना थेट रोजगार मिळतो; तर अन्नपुरवठा, वाहतूक यांसारखी अप्रत्यक्ष सेवा देणाऱ्यांनाही रोजगार मिळतो. तिसरे, या मोठ्या उद्योगामुळे लहान-मोठे पुरवठादार, उप-कंत्राटदार उदयास येतात, ज्यामुळे एक मजबूत आणि शाश्वत औद्योगिक परिसंस्था विकसित होण्यास मदत होते.

**४.३ तंत्रज्ञान विकास:** स्वदेशी उत्पादन थांबवणे किंवा आयातीवर अवलंबून राहणे म्हणजे तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा मार्ग खुंटवणे होय. स्वदेशी संशोधन व विकास (R&D) मुळे केवळ संरक्षणासाठीच नव्हे तर एकूणच देशाची तांत्रिक प्रगती होते. संरक्षण क्षेत्रात विकसित झालेले कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), संरक्षण दळणवळण प्रणाली, नवीन साहित्य, इलेक्ट्रॉनिक्स हे तंत्रज्ञान केवळ बंदुका किंवा विमानांपुरते मर्यादित राहत नाही. हे अभिनव तंत्रज्ञान 'स्पिन-ऑफ' (Spin-off) होऊन, म्हणजेच इतर क्षेत्रांमध्ये हस्तांतरित होऊन, स्पेस तंत्रज्ञानात, सॉफ्टवेअर उद्योगात, दळणवळणात आणि अगदी वैद्यकीय क्षेत्रातही क्रांती घडवू शकते.

#### ५. “मेक इन इंडिया” अंतर्गत प्रमुख धोरणात्मक उपाययोजना

**५.१ एफडीआय धोरणातील सुधारणा:** ‘मेक इन इंडिया’ अंतर्गत घेण्यात आलेल्या सर्वात महत्त्वाचा आणि धाडसी निर्णय म्हणजे संरक्षण क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणुकीला (FDI) ७४% पर्यंत परवानगी देण्यात आली आहे. यापूर्वी ही मर्यादा केवळ ४९% होती. ही सवलत केवळ आकर्षक म्हणून न देता अटी-शर्तीसह देण्यात आली आहे. सरकारी मान्यतेनंतर, परंतु प्रगत तंत्रज्ञानाच्या हस्तांतरणासह ही गुंतवणूक मंजूर केली जाते. याचा प्रत्यक्ष फायदा म्हणजे आता बोइंग (Boeing), एअरबस (Airbus), लॉकहीड मार्टिन (Lockheed Martin) यांसारख्या जागतिक संरक्षण दिग्गज कंपन्या भारतात पूर्ण उत्पादन केंद्रे स्थापन करण्यास प्रोत्साहित होतात. यामुळे कंपन्यांना भारतातील कमी उत्पादन खर्चाचा फायदा होतो, तर भारताला अत्याधुनिक ‘नो-हाऊ’ तंत्रज्ञान मिळते.

**५.२ संरक्षण खरेदी प्रक्रिया (Defence Acquisition Procedure - DAP):** २०२० मध्ये लागू करण्यात आलेल्या नवीन DAP ने ‘स्वदेशी उत्पादनाला प्राधान्य’ हे तत्त्व अधोरेखित केले आहे. या नवीन प्रक्रियेत “Buy (Indian – Indigenously Designed, Developed and Manufactured)” अर्थात पूर्णपणे भारतीय संशोधन, विकास व निर्मिती, “Buy (Indian)” आणि “Buy & Make (Indian)” या श्रेणींचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार करण्यात आला आहे. यामुळे स्वदेशी उत्पादकता वाढते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, ‘कोणतेही शस्त्र किंवा उपकरण जे देशात बनवता येईल, ते कोणत्याही परिस्थितीत आयात केले जाणार नाही’ हे धोरण आहे. यामुळे आयातीवर अंकुश लागून स्वदेशी उद्योगांना एक मोठी हमीभाकृत बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे.

**५.३ खासगी क्षेत्राचा सहभाग:** दशकानुदशके संरक्षण उत्पादन हे सरकारी उद्योगांसाठी (जसे की डीआरडीओ, आयटीबीपी) राखीव होते. ‘मेक इन इंडिया’ अभियानाने हा पूर्वग्रह मोडीत काढत खासगी क्षेत्रास मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध करून दिली आहे. सरकारने टाटा, लार्सन अँड टुब्रो (L&T), महिंद्रा, भारत फोर्ज, तसेच अनेक नवीन स्टार्टअप्सना संरक्षण उत्पादनात प्रवेश दिला आहे. याचा प्रभावशाली परिणाम म्हणजे आज या कंपन्या केवळ सुटे भाग बनवत नाहीत तर, अत्याधुनिक तोफा (जसे की डी-१२०), बख्तरबंद वाहने, पाणबुड्या (सबमरीन) आणि लढाऊ विमानांचे अवयव बनवत आहेत.

**५.४ संरक्षण कॉरिडोर:** ‘मेक इन इंडिया’ची व्याप्ती भारतभर पसरवी, यासाठी एक मोठे रणनीतिक पाऊल म्हणजे दोन विशेष संरक्षण कॉरिडोर स्थापन करणे. उत्तर प्रदेशात लखनौ, आग्रा, कानपूर, झाशी या शहरांना जोडणारा बुंदेलखंड कॉरिडोर आणि तामिळनाडूमध्ये चेन्नई, होसुर, कोईम्बतूर, सालेम या शहरांना जोडणारा कॉरिडोर विकसित केले जात आहेत. यामुळे एका विशिष्ट भौगोलिक भागात संरक्षण उद्योगांची केंद्रे निर्माण होतील. यामुळे केवळ उत्पादनातच वाढ होणार नाही, तर पायाभूत सुविधांसाठी मोठी गुंतवणूक होईल, नवीन शहरे उभी राहतील, शेकडो नवीन उद्योग उभे राहतील आणि हजारो तरुणांना रोजगार उपलब्ध होईल.

#### ६. आत्मनिर्भर भारत आणि संरक्षण क्षेत्रातील परस्परसंबंध

कोविड-१९ ने निर्माण केलेला जागतिक पुरवठा खंडित होण्याचा धक्का आणि सीमेवरील अचानक तणाव या दोहोंनी 'आत्मनिर्भर भारत' या अभियानाला नवीच उंची दिली. या व्यापक संकल्पनेत संरक्षण क्षेत्राला मध्यवर्ती आणि अतिमहत्त्वाचे स्थान दिले आहे, कारण जर संरक्षण क्षेत्रात पुरवठा खंडित झाला तर त्याची किंमत जीविताच्या रूपात मोजावी लागते. 'आत्मनिर्भर भारत' केवळ सरकारी उपक्रम राबवण्यापुरता मर्यादित नसून, त्याचा व्याप नवकल्पनांपर्यंत आहे. त्यासाठी स्टार्टअप्सना 'फंड ऑफ फंड्स' मार्फत पाठबळ दिले जात आहे, 'iDEX' (Innovations for Defence Excellence) सारखी व्यासपीठे स्थापन केली आहेत जिथे तरुण उद्योजक आपल्या नवकल्पना सादर करू शकतात. या परस्परसंबंधामुळे स्पष्ट होते की, 'आत्मनिर्भर भारत' ही भारताला केवळ पुरवठा साखळीचा भाग बनवणारी नसून, स्वदेशी तंत्रज्ञान, नवकल्पना आणि बौद्धिक संपत्तीवर आधारित जागतिक संरक्षण उत्पादन केंद्र बनवणारी योजना आहे.

### ७. आव्हाने (Challenges)

प्रगतीचा वेग असूनही, संरक्षण उत्पादनातील पूर्ण आत्मनिर्भरतेच्या मार्गात अनेक दुर्गम अडचणी आहेत. सगळ्यात मोठे आव्हान म्हणजे अत्याधुनिक, उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानासाठी आवश्यक असलेल्या सुशिक्षित तांत्रिक मनुष्यबळाची आणि अभियांत्रिकी कौशल्याची गंभीर कमतरता. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे संशोधन व विकास (R&D) मध्ये सरकार तसेच खासगी क्षेत्राकडून होणारी अपुरी गुंतवणूक. जागतिक स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी GDP च्या तुलनेत संशोधनावरील खर्च नाटकीयरित्या वाढवणे गरजेचे आहे, पण सध्याची परिस्थिती फारशी आशादायक नाही. याशिवाय, गेली अनेक दशके आपण परदेशी तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहिल्यामुळे इथल्या उद्योजकांना मूलभूत संशोधन, डिझाइन आणि डेव्हलपमेंट करण्याची सवय लागलेली नाही. प्रशासकीय स्तरावर होणारा विलंब, कागदी कार्याची गुंतागुंत, खरेदी प्रक्रियेतील भ्रष्टाचाराची शक्यता आणि सरकारी यंत्रणा-खासगी क्षेत्र यांच्यातील समन्वयाचा अभाव ही गंभीर आव्हाने आहेत, जी प्रगतीला खुंटवतात.

### ८. संधी (Opportunities)

आव्हाने विपुल असली, तरी भारतासमोर संरक्षण उत्पादन क्षेत्रात अफाट संधीही उपलब्ध आहेत. जगभरातील वाढती राजकीय अस्थिरता, प्रादेशिक संघर्ष, व दहशतवाद यामुळे जागतिक शस्त्रास्त्रांची बाजारपेठ प्रचंड प्रमाणात विस्तारत आहे. या बाजारपेठेत भारत आपल्या किफायतशीर, दर्जेदार आणि स्पर्धात्मक संरक्षण उत्पादनांसाठी मोठी जागा निर्माण करू शकतो. निर्यातीच्या या संधीमुळे देशातील बेरोजगारीवर मोठ्या प्रमाणात उपाय होऊ शकतो, कारण या क्षेत्रात केवळ उत्पादनातच नव्हे तर देखभाल, दुरुस्ती, प्रशिक्षण अशा अनेक उपक्षेत्रांमध्ये रोजगार निर्माण होईल. आजची सर्वात मोठी संधी म्हणजे या क्षेत्रातील नवोदित स्टार्टअप्स. सरकारने स्वतंत्र योजना काढून त्यांना प्रोत्साहन दिल्यास, हे स्टार्टअप्स ड्रोन तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), क्वांटम कम्प्युटिंग यांसारख्या अत्याधुनिक भविष्यातील क्षेत्रात नवनिर्मिती करतील. यामुळे भारत केवळ 'आयात बदलणारा' देश राहणार नाही, तर जगाला तंत्रज्ञान पुरवणारे अग्रगण्य 'इनोव्हेशन हब' बनेल.

### ९. चर्चा (Discussion)

वरील सखोल विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की, 'मेक इन इंडिया' हा केवळ एक निवडक उपक्रम न राहता संरक्षण क्षेत्राचा कायापालट करणारे दीर्घकालीन प्रभावी रणनीतिक धोरण आहे. तरीही, हा उपक्रम फक्त सुरुवातीचा टप्पा आहे, शेवट नव्हे. जर खरोखरच संरक्षण क्षेत्रातील आत्मनिर्भरता गाठायची असेल, तर प्रामुख्याने तीन गोष्टी आवश्यक आहेत. पहिली, धोरणांमध्ये दृष्टीकोनात्मक सातत्य. सत्तांतरानंतरही ही धोरणे टिकून राहतील, याची खात्री करणे गरजेचे आहे. दुसरी आणि अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे पुढील एक दशक मूलभूत संशोधन व विकास (R&D) साठी दरवर्षी विशेष अनुदान व निधी देणे. तिसरी अट म्हणजे, सरकारी शास्त्रज्ञ (DRDO), खासगी उद्योगपती (टाटा, L&T) आणि शैक्षणिक संस्था (IITs, NITs) यांच्यात एक साखळी विकसित करणे. कारण फक्त उत्पादन करणे म्हणजे 'बटन दाबणे' नव्हे. तर संपूर्ण परिसंस्था म्हणजे डिझाईनपासून सुरुवात करून विकास

आणि नंतर आयुष्यभराची देखभाल या सर्व गोष्टींची सांगड घातली गेली पाहिजे. जर हे तीनही टप्पे यशस्वीरित्या पार पडले, तरच भारतात एक अभेद्य संरक्षण परिसंस्था निर्माण होऊ शकेल.

### १०. निष्कर्ष (Conclusion)

सारांश, संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरता ही भारतासाठी केवळ विकासाची गरज नसून, ती एकूण राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी अत्यावश्यक आणि भौगोलिक राजकीय स्थैर्यासाठी अटळ आहे. 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' या दोन मोहिमांनी देशाला योग्य दिशा दाखवली आहे. त्यामुळे देशाचे जागतिक स्तरावरचे स्थान सुधारले आहे, आयातीवरील मोठे अवलंबित्व हळूहळू कमी झाले आहे, आणि अब्जावधी रुपयांच्या नवीन उद्योगांमुळे रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली आहे. तरीही, हे सुरू झालेले कार्य शाश्वत करण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न, दूरदृष्टी, प्रचंड राजकीय इच्छाशक्ती, आणि सरकार-उद्योग-शिक्षण संस्था यांच्यात समन्वय या घटकांची जोड अपरिहार्य आहे. जर ही सर्व योग्य नियोजन, शिस्तबद्ध अंमलबजावणी आणि गुणवत्ता नियंत्रणासह साध्य झाले, तर भारत केवळ संरक्षण क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होणार नाही तर 'जगाच्या संरक्षण कारखान्यात' अग्रणी स्थान मिळवून आपला मान उंचावेल.

### ११. संदर्भ (References)

- 1) Government of India. *Make in India*. New Delhi, 2014.
- 2) Ministry of Defence. *Defence Acquisition Procedure 2020*. Government of India, 2020.
- 3) NITI Aayog. *Atmanirbhar Bharat Abhiyan*. Government of India, 2020.
- 4) SIPRI. *Trends in International Arms Transfers*. Stockholm International Peace Research Institute, various years.
- 5) KPMG. *Defence Manufacturing in India: Opportunities and Challenges*. KPMG India, 2021.